

فصل نامه علمی - پژوهشی مشرق موعود
سال هفتم، شماره ۲۸، زمستان ۱۳۹۲

تاریخ دریافت: ۱۳۹۲/۷/۲۸
تاریخ پذیرش: ۱۳۹۲/۱۰/۸

بررسی میزان توجه به مؤلفه‌های مهدویت در محتوای برنامه درسی دوره متوسطه ایران

رضا جعفری هرنده^۱

حسن نجفی^۲

چکیده

ضرورت شکل‌گیری فرهنگ دینی زمینه‌ساز ظهور و تربیت منظران واقعی حضرت ولی عصر^{علیه السلام} ذهن را به سوی، نظام آموزش عمومی - که از جمله مهم‌ترین و اصلی‌ترین نهادهای تربیتی جامعه است - رهنمون می‌سازد. هدف پژوهش حاضر، بررسی میزان توجه به مؤلفه‌های مهدویت در محتوای برنامه درسی دوره متوسطه ایران است. روش پژوهش، توصیفی و ازنوع تحلیل محتوا بوده و رویکرد آن کاربردی است. جامعه آماری این نوشتار، کتاب‌های درسی دوره متوسطه است که در سال ۱۳۹۲ چاپ شده و چهار عنوان دین و زندگی، ادبیات فارسی، مطالعات اجتماعی و تاریخ انقلاب اسلامی با ۱۰ جلد به صورت هدفمند در نمونه قرار گرفته‌اند. ابزار اندازه‌گیری، چک‌لیست تحلیل محتوای محقق بوده و نتایج پژوهش با استفاده از شاخص‌های آمار توصیفی مورد بررسی و تحلیل قرار گرفته‌اند. عمدت‌ترین نتایج، بیانگر آن است که: ۱. در مجموع ۲۵۵۱ بار به محورها و مؤلفه‌های مفهومی مرتبط با مهدویت توجه شده که میزان آن در کتاب‌های دین و زندگی، ادبیات فارسی، مطالعات اجتماعی و تاریخ انقلاب اسلامی دوره متوسطه، به ترتیب ۷۸۵، ۱۲۴۹، ۳۲۵ و ۱۹۲ مرتبه است؛ ۲. به محورها و مؤلفه‌های مهدویت در هر یک از کتاب‌ها به میزان متفاوتی توجه شده است؛ ۳. در بین کتاب‌های بررسی شده، کتاب دین و زندگی اول متوسطه با ۳۴۵ مورد یا ۱۳/۵ درصد، بیشترین

۱. استادیار دانشگاه قم.

۲. دانشجوی کارشناسی ارشد مطالعات برنامه درسی دانشگاه شاهد (نویسنده مسئول) (hnajafi@yahoo.com)

توجه و کتاب ادبیات فارسی دوم متوسطه با ۱۷۰ مورد یا ۶/۷ درصد، کمترین توجه را به مقاهم مرتبط با مهدویت داشته‌اند.

واژگان کلیدی

مهدویت، تحلیل محتوا، برنامه درسی، دوره متوسطه.

مقدمه

مقاصد و آرمان‌های یک جامعه بیانگر میزان بالندگی آن جامعه هستند و هر اندازه که متکی بر ارزش‌های والای الهی و انسانی بوده و افق وسیع تری را پیش روی داشته باشند، راه وصول به قله‌های کمال و سعادت را هموارتر خواهند ساخت. امت اسلام و علی‌الخصوص جهان تشیع به دلیل توان بالایی که معارف انسان‌ساز الهی در اختیار آن قرارداده است، ظرفیت گستردۀ‌ای در رسیدن به جامعه‌ای آرمانی و ایده‌آل دارد (توانایی و مولوی نسب: ۱۳۹۱: ۶۲). مهدویت به عنوان مدینه فاضله اسلامی و ظهور منجی موعود، تدبیری الهی است تا آمال و آرزوهای بشر در طول قرن‌ها تحقق یابد. تحقق چنین عصری مستلزم آماده بودن زمینه‌ها و شرایط لازم است (حسینیان، ۱۳۸۶: ۴۴). از جمله شرایط زمینه‌سازی ظهور و تغییر نگرش‌های افراد جامعه به سمت آمادگی برای حضور حجت خدا، اهتمام به رشد، توسعه و ارتقای شخصیت انسان‌ها و پرورش کمالات انسانی است که در پرتو تعلیم و تربیت امکان پذیر است (موسوی، ۱۳۸۸: ۹۰). تعلیم و تربیتی که در گذشته‌ای نه چندان دور، در محیط خانواده صورت می‌پذیرفت؛ در این میان باورهای دینی والدین، انجام فرایاض و آداب آیینی از سوی آنان و الزاماتی که در این خصوص بر فرزندان وارد می‌ساختند بیشترین سهم را در انتقال آموزه‌های دینی به نسل‌های بعدی داشت؛ طبیعی است که تعلیم و تربیت دینی در فضایی این‌گونه بیش از آن که مبتنی بر روش و محتوای اقناع‌کننده باشد تکیه بر نقش پذیری و الگوگیری فرزندان از والدین دارد که در عین اهمیت بی‌بدیلی که این مسئله دارد در صورت عدم توفیق در فرایند الگوسازی و الگوگیری، مرجع جایگزینی و یا تقویت‌کننده‌ای در این امر مورد انتظار نخواهد بود. اما با گذشت زمان و پیچیده‌تر شدن مشکلات زندگی، والدین بخش عمده‌ای از مسئولیت آموزشی و تربیتی خود، به ویژه آموزش مذهبی را به نهادهای رسمی آموزشی محول کردند (دادستان، ۱۳۸۷: ۲۳۱).

از مهم‌ترین و پرکاربردترین ابزارها و رسانه‌های آموزشی که نظام‌های تربیتی متمرکز، همچون کشور ایران از آن‌ها برای پرورش انسان‌های مطلوب بهره می‌جویند، می‌توان به کتاب درسی و محتوای آن اشاره نمود که سند مكتوب و مدون تعلیم و تربیت محسوب

می شود و فعالیت‌ها و تجارب یادگیرندگان، بر محور آن سازماندهی می‌گردد (دیباچی صابر و همکاران، ۱۳۸۹: ۳۰).

نقش کتاب درسی فراهم کردن امکانات و شرایط مناسب برای ایجاد تغییرات مطلوب در رفتار دانش‌آموزان از طریق فرآیند یاددهی - یادگیری است. از این نظر، محتواهی برنامه درسی به جهت نقشی که در تحقق اهداف ایفا می‌کند، از اهمیت خاصی برخوردار است. البته تحلیل و بررسی این محتوا برای برنامه‌ریزی، تدوین، تغییر و روآمد کردن نظام آموزشی، اهمیتی مضاعف دارد. این تحلیل به دست اندرکاران و مؤلفان کتاب‌های درسی کمک می‌کند تا در هنگام تدوین، گزینش و انتخاب محتوای کتاب‌های درسی دقیق بیشتر نموده تا ضمن تسهیل یادگیری، زمینه پیشرفت تحصیلی دانش‌آموزان را فراهم آورند. در حقیقت تحلیل محتوا کمک می‌کند تا مفاهیم، اصول، نگرش‌ها، باورها و کلیه اجزای مطرح شده در قالب درس‌های کتاب، مورد بررسی علمی قرار گیرد و با هدف‌های برنامه درسی،^۱ مقایسه و ارزشیابی^۲ شود (یارمحمدیان، ۱۳۹۰: ۱۴۹؛ نیکلس، ۱۳۸۱^۳: ۶۲).

در بررسی پیشینه پژوهش مشخص شد؛ پژوهش‌های فراوانی به این موضوع پرداخته‌اند. اما به عنوان شاهد به برخی از آن‌ها اشاره می‌شود. نتایج پژوهش جعفری هرندي (۱۳۹۱) با عنوان «تحلیل محتواهی کتاب‌های درسی دوره ابتدایی به لحاظ میزان توجه به مباحث مهندویت» حاکی از آن است که در مجموع ۶۰۷ مرتبه به محورها و مؤلفه‌های مفهومی مرتبط با مهندویت توجه شده است که میزان آن در کتاب‌های بخوانیم (فارسی)، هدیه‌های آسمانی و تعليمات اجتماعی به ترتیب ۲۶۳، ۲۵۲ و ۹۲ مرتبه بوده است. جعفری هرندي، و همکاران در پژوهشی مشخص کردند که اختلاف مشاهده شده بین میانگین مؤلفه‌های مرتبط با مهندویت در دو دوره قبل از انقلاب اسلامی (۱۹/۳۶) و بعد از انقلاب اسلامی (۲۶/۶۴) درسطح ($p < 0.05$) معنادار است. یافته‌های مژوقی (۱۳۸۷) در پژوهشی با عنوان «سیمای مهندویت در برنامه‌های آموزشی مدارس»، نشانگر آن است که توجه نظاممند و برنامه‌ریزی شده‌ای در حوزه هدف‌گذاری و تدوین محتوا جهت ترویج تفکر مهندویت، در منابع درسی دوره ابتدایی وجود ندارد. شفیعی سروستانی (۱۳۸۷) در مقاله خود با عنوان «رویکردهای افراطی و تفريطی در حوزه مهندویت»، به تبیین رویکردهای موجود نسبت به مسئله مهندویت در قبل و بعد از انقلاب پرداخته است. در این پژوهش، شاخه‌های رویکرد مهندوی در دوران پیش و پس از

1. Curriculum
2. Evaluation
3. Audrey & Howard nicholls

پیروزی انقلاب اسلامی در ایران کاملاً با یکدیگر متفاوت دانسته شده است. حاتمی (۱۳۸۶) به ارائه پژوهشی با هدف «تبیین ارزش‌های مهدوی و ارائه راهکارهایی جهت رشد و توسعه آن‌ها در زندگی فردی و اجتماعی» پرداخته و با بر Sherman اهمیت همسویی خانه و مدرسه در انتقال ارزش‌ها، اصول لازم برای ایجاد و رشد ارزش‌های مهدوی را تبیین می‌نماید. صالحی (۱۳۸۶) در پژوهشی با عنوان «مهدویت و اصول نظام تربیتی اسلام» اهداف نظام تربیتی مهدویت را برابر اساس آیات و روایات به چهار بخش کلی اهداف تربیتی مهدویت در وظایف انسان نسبت به خداوند، خویشتن، دیگران و طبیعت دسته‌بندی نموده است. گودرزی (۱۳۸۶) در مقاله‌ای با عنوان «بررسی رابطه آموزه‌های مهدویت و تعلیم و تربیت اسلامی»، اثرگذاری مؤلفه‌ها و آموزه‌های مهدویت را بر تعلیم و تربیت اسلامی را مورد بررسی قرار داده است. مهرمحمدی و صمدی (۱۳۸۲) در پژوهشی با عنوان «بازنگری در الگوی آموزش دینی جوانان و نوجوانان در دوره تحصیلی متوسطه» به ارائه الگویی برای آموزش دینی جوانان و نوجوانان دوره متوسطه تحصیلی پرداخته‌اند. حسن زاده (۱۳۸۲) در مقاله خود به نقش و کارکرد نهادهای آموزشی در انتقال ارزش‌های اجتماعی - فرهنگی پرداخته و معتقد است که نهادهای آموزشی هر کشور در انتقال ارزش‌ها، سنت‌ها و هنجارهای اجتماعی نقش مهمی داشته و منعکس‌کننده ارزش‌ها و هنجارهای فرهنگی - اجتماعی آن جامعه محسوب می‌شود. روزنانی (۱۳۸۱) در مقاله‌ای با عنوان «اسلامی کردن برنامه آموزشی و تحصیلی»، تلاش نموده است که مشکلات موجود برنامه‌ریزی در نظام آموزشی کشورهای اسلامی را مورد بررسی قرار دهد، نتایج پژوهش نشان داد که محتوای برنامه درسی، یعنی رشته‌ها یا موضوعات ارائه شده در نهادهای آموزشی اسلامی، از سطح ابتدایی گرفته تا سطح متوسطه، به ویژه در علوم اکتسابی عاریت گرفته از دیدگاه غیر دینی غربی است؛ بنابراین، دانش آموخته شده عاری از ارزش‌های مذهبی است؛ حتی اگر چنین هم نباشد، مملو از ارزش‌های ناسازگار با عقاید و ارزش‌های دینی است. یافته‌های آیزنر^۱ (۱۹۹۴) و شوفیلد^۲ (۱۹۸۹)، به نقل از مرزووقی، (۱۳۸۷) برای نکته اشاره دارد که مدارس باید با تدوین برنامه درسی به پرورش و رشد باورها، نگرش‌ها و رفتارهایی بپردازد که نسل نو را قادر سازد تا جامعه‌ای بهتر ایجاد کنند. که اساس خود را در دوران تحصیل کسب می‌کنند. همچنین پژوهش‌های دیگری نیز مانند میدگلی و اندرمان^۳ (۲۰۰۳)، نیمی و جون^۴ (۱۹۹۳) و ربایا^۵ (۱۹۹۷) نشان می‌دهند که آموزش ارزش‌ها از طریق درس‌های مختلف،

1. Eisner

2. Schofield

3. Midgley & Anderman

4. Niemeij & Junn

بسیار موثر است.

با توجه به نقش محوری نظام آموزش و پرورش در تعیین اهداف، طراحی و تدوین محتواها و اجرای آموزش‌های «مهدویت» و نیز لزوم انتقال ارزش‌های موجود در آن به دانشآموزان و نیز آسیب‌های موجود در این زمینه، برآئیم تا در این پژوهش به بررسی میزان توجه به مؤلفه‌های مهدویت در محتوای برنامه درسی دوره متوسطه ایران بپردازیم و جایگاه و وضعیت آن را توصیف نماییم.

روش پژوهش

با توجه به تحلیل کمی، عینی و نظامدار کتاب‌های درسی در زمینه توجه به مباحث سبک زندگی اسلامی و همچنین ابزار مورد استفاده، روش پژوهش توصیفی و ازنوع تحلیل محتوا بوده است. کرلینجر تحلیل محتوا را روشی پژوهشی برای توصیف عینی، منظم و کمی متغیرها دانسته است (به نقل از بیابانگرد، ۱۳۸۴: ۳۹۰). واحد ثبت در این تحقیق، مضمون است. واحد ثبت به بخش معنادار و قابل رمزگذاری محتوا اطلاق می‌شود و روش شمارش نیز فراوانی است. مقوله‌بندی و تعیین شاخص‌ها در این تحقیق با روش جعبه‌ای است، یعنی طبقات (مقوله‌ها) قبل از اجرای تحقیق تعیین می‌شوند و به همین دلیل به آن، روش از پیش تعیین شده نیز می‌گویند (نوریان، ۱۳۸۷: ۶۵).

جامعه آماری، نمونه و روش نمونه‌گیری

جامعه آماری این پژوهش، شامل کتاب‌های درسی مشترک دوره متوسطه چاپ سال ۱۳۹۲ است. نمونه پژوهش، شامل کتاب‌های درسی «دین و زندگی»، «ادبیات فارسی»، «مطالعات اجتماعی» و «تاریخ انقلاب اسلامی» در ۱۰ جلد هستند. این کتاب‌ها با توجه به ماهیت موضوع پژوهش انتخاب گردیده و لذا نمونه‌گیری به روش هدفمند صورت گرفته است. موضوع این کتاب‌ها گونه‌ای است که انتظار می‌رود به موضوع پژوهش پرداخته باشند.

ابزار اندازه‌گیری

ابزار گردآوری داده‌ها، چک‌لیست تحلیل محتوای کتاب‌های درسی محقق ساخته بوده که به منظور ساخت آن، ابتدا نتایج پژوهش‌های پیشین درباره مهدویت و همچنین متون مطرح و موجود درباره مهدویت همچون جلد ۱۳ بحث‌الانوار (مجلسی، ۱۴۰۳)،

چهرهای درخشنان چهارده معصوم (حسینی دشتی، ۱۳۸۴)، الغیب (نعمانی، ۱۳۷۶)، میزان الحکمة (محمدی ری شهری، ۱۳۷۹) / حتیاج (طبرسی، ۱۴۱۳) و جلد اول کمال الدین (صدق، ۱۳۸۰) به منظور دستیابی به محورها و مؤلفه‌های مفهومی مرتبط با موضوع مطالعه و بررسی شده که نتایج این بررسی با پنج محور و ۵۶ مؤلفه مفهومی در جدول شماره یک آورده شده است.

جدول ۱. طبقه‌بندی محورها و مؤلفه‌های مرتبط با مهدویت

محورها	مؤلفه‌های مفهومی
۱. اسمی و القاب	مهدی، قائم، یوسف، حجه بن الحسن، گل نرگس، محمد، امام زمان، بقیة الله، ولی عصر.
۲. ویژگی‌های فردی	پرهیزکاری، اقامه قسط، عزت بخشی، هدایت، رهبری، حکومت اسلامی، راز و نیاز، نایبود کننده شرک، برخورد نیکو، خویشتن داری، بیان جامع.
۳. عصر غیبت (دلایل، وظایف)	آزمایش مردم، تأدیب مردم، امید به آینده، شوق به عدالت، صبر، انتظار دیدار، بصیرت دینی، وحدت، خودسازی، توکل، دعای فرج، خواندن نماز، فرائت قرآن، زیارت عاشورا، اخلاص در عمل، کمک به مردم، توجه به والدین، یاری مستضعفان.
۴. عصر ظهور	خروج سفیانی، خروج دجال، قتل نفس زکیه، حزن، ترس، آشکار شدن گناهان، ۳۱۳ نفر، بیعت، رجعت، یاران جوان، وفادار، صیانت از جان امام.
۵. عصر بعد از ظهور (عصر حکومت)	گسترش عدالت، گسترش معنویت، مبارزه با بدعت‌ها، تشکیل حکومت جهانی واحد، عدم کاهش بنبیه امام، احیا و گسترش امر به معروف و نهی از منکر

به منظور اطمینان از وجود روایی^۱، محورها و مؤلفه‌های مفهومی استخراجی اولیه در اختیار گروهی از صاحب نظران برنامه درسی و متخصصان حوزه مهدویت گذارده شد و از آن‌ها خواسته شد محورها و مؤلفه‌های مفهومی را به لحاظ درجه تناسب با مفاهیم مرتبط با ابعاد سیمای مهدویت در حوزه برنامه درسی در طیفی از یک تا پنج ارزش‌گذاری کنند. ماحصل بررسی نتایج ارزش‌گذاری‌های آنان تأیید محور و مؤلفه‌های مفهومی دسته‌بندی شده در محورها با ارزش میانگین ۴/۴ از ۵ بوده است. به علاوه در فرایند ساخت ابزار، جهت اطمینان از وجود روایی صوری و محتوایی ابزار، چک لیست تهیه شده اولیه، مجددًاً توسط صاحب نظران و متخصصان مذکور، مورد بررسی قرار گرفته و پس از اعمال نظرات اصلاحی آن‌ها فرم نهایی ابزار در طیفی از یک تا پنج ارزش‌گذاری شد که این بار نیز، ارزش میانگین ۴/۶ از ۵ را به دست آورد.

1. validity

جهت تأمین پایایی^۱ ابزار از تکنیک اجرای مجدد استفاده شده است. بدین صورت که فرم نهایی تهیه شده به طور هم زمان و مجزا در اختیار تحلیل گر محتوای متخصص دیگری نیز قرار داده شد، که به طور مجزا چند درس از برخی کتاب‌ها را تحلیل نمایند. ضریب همبستگی داده‌های حاصل از تحلیل‌های انجام شده هم زمان توسط پژوهشگر اصلی و متخصص مذکور، مورد محاسبه قرار گرفت که نتیجه حاصله مبین ضریب همبستگی ۸۷/۰ بوده است.

روش‌های تجزیه و تحلیل داده‌ها

با توجه به روش انجام پژوهش و همچنین روش نمونه‌گیری هدفمند، تحلیل آماری داده‌های پژوهش در سطح توصیفی انجام شده و در این ارتباط از شاخص‌های گرایش مرکزی و پراکندگی چون؛ فراوانی، درصد، میانگین، رتبه‌بندی و جداول و نمودارهای توصیفی استفاده شده است.

یافته‌های پژوهش

در این قسمت، نتایج بررسی سؤال‌های پژوهش به تفکیک در پنج قسمت تشریح شده است:

نتایج سؤال اول پژوهش: به چه میزان در محتوای کتاب‌های درسی دین و زندگی دوره متوسطه به محورها و مؤلفه‌های مهدویت توجه شده است؟
براساس نتایج جدول‌های شماره دو، سه و چهار و نمودارهای شماره یک، دو و سه: مجموع فراوانی مؤلفه‌های تحلیل شده در کتاب‌های دین و زندگی دوره متوسطه ۱۲۴۹ مورد است که برابر با ۴۹ درصد از کل فراوانی‌های تحلیل شده است. از بین مؤلفه‌های مفهومی تحلیل شده بیشترین توجه به مؤلفه احیای امر به معروف و نهی از منکر با ۷ درصد شده و به تعداد زیادی از مؤلفه‌ها اصلاً توجه نشده است. در بین محورهای مفهومی تحلیل شده نیز بیشترین توجه به محور؛ ویژگی‌های فردی با ۳۶ درصد است و به محور؛ اسمی و القاب با ۲/۱ درصد به میزان کمتری توجه شده است. در بین پایه‌های چهارگانه، پایه اول با ۳۴۵ فراوانی رتبه اول، پایه چهارم با ۳۴۳ فراوانی رتبه دوم، پایه دوم با ۲۹۵ فراوانی رتبه سوم و پایه سوم با ۲۶۶ فراوانی رتبه چهارم را کسب کرده است. همچنین درصد فراوانی مفاهیم و مباحث مهدویت نسبت به کل واحدهای ضبط شمارش شده حاکی از آن است که از کل

1. reliability

۴۹۱۲ واحد شمارش شده ۱۲۴۹ فراوانی یا ۲۵/۴ درصد به مفاهیم مهدویت اشاره نموده‌اند که در پایه اول از تعداد کل ۱۰۹۵ واحد فراوانی یا ۳۱/۵ درصد، در پایه دوم از تعداد کل ۱۱۴۵ واحد ۲۹۵ فراوانی یا ۲۵/۸ درصد، در پایه سوم از تعداد کل ۱۴۱۵ واحد ۲۶۶ فراوانی یا ۱۸/۸ درصد و در پایه چهارم از تعداد کل ۱۲۵۷ واحد ۳۴۳ فراوانی یا ۲۷/۳ درصد به مفاهیم و مؤلفه‌های مهدویت توجه شده است.

**جدول ۲. نتایج تحلیل محتوای کتاب‌های درسی دین و زندگی دوره متوسطه
به لحاظ توجه به مفاهیم مرتبط با مهدویت به تفکیک محور، مؤلفه و پایه**

محور	مؤلفه‌ها	اول دبیرستان	دوم دبیرستان	سوم دبیرستان	چهارم دبیرستان		مجموع		
					فراآنی	درصد	فراآنی	درصد	
۱. اسامی و القاب	مهدی	۰	۰	۰	۰	۰/۴	۵	۱/۵	
	قائمه	۰	۰	۰	۰	۰/۱	۱	۰/۳	
	یوسف	۰	۰	۰	۰	۰	۰	۰	
	حجۃ بن الحسن	۰	۰	۰	۰	۰/۲	۲	۰/۶	
	گل نرگس	۰	۰	۰	۰	۰	۰	۰	
	محمد	۲	۳	۰/۶	۱	۰/۸	۱۰	۰/۳	
	امام زمان	۰	۰	۰	۰	۰/۴	۵	۰/۳	
	بقیة الله	۰	۰	۰	۰	۰	۰	۰	
	ولی عصر	۰	۰	۰	۰	۰/۲	۳	۰/۶	
	پرهیزگاری	۱۳	۳/۸	۶	۱/۷	۳/۸	۳۲	۲/۳	
	اقامه قسط	۸	۲/۳	۷	۳/۱	۲/۳	۳۶	۳/۵	
	عزت بخشی	۱۳	۳/۸	۱۰	۳/۴	۳/۸	۵۸	۲/۳	
	هدایت	۱۸	۵/۲	۹	۳/۱	۵/۶	۵۴	۳/۵	
	رهبری	۶	۱/۷	۸	۲/۷	۵/۳	۳۳	۱/۵	
۲. ویژگی‌های فردی	حکومت اسلامی	۹	۲/۶	۷	۴/۲	۳/۸	۴۳	۵	
	رازو نیاز	۱۹	۵/۵	۱۵	۵/۱	۳/۴	۵۰	۲	
	نابودکننده شرک	۱۱	۳/۲	۶	۵	۱/۹	۳۶	۴/۱	
	برخورد نیکو	۱۶	۴/۶	۵	۱/۷	۱۰	۴/۵	۴۳	۲/۹
	خویشتن داری	۱۴	۴/۱	۶	۲	۸	۳/۸	۳۵	۲
	بیان جامع	۸	۲/۳	۱۳	۴/۴	۷	۲/۶	۶	۱/۷

مجموع		چهارم دبيرستان			سوم دبيرستان			دوم دبيرستان			اول دبيرستان			مؤلفه‌ها	محور
درصد	فراوانی	درصد	فراوانی	درصد	فراوانی	درصد	فراوانی	درصد	فراوانی	درصد	فراوانی	درصد	فراوانی		
۱/۱	۱۴	۱/۵	۵	۰/۸	۲	۱	۳	۱/۲	۴	آزمایش مردم					
۱	۱۳	۰/۶	۲	۱/۱	۳	۱/۷	۵	۰/۹	۳	تأدیب مردم					
۱/۷	۲۱	۱/۲	۴	۰/۸	۲	۲	۶	۲/۶	۹	امید به آینده					
۵/۶	۷۰	۵/۸	۲۰	۴/۹	۱۳	۷/۸	۲۳	۴/۱	۱۴	شوق به عدالت					
۱/۸	۲۲	۱/۲	۴	۰/۸	۲	۱	۳	۳/۸	۱۳	صبر					
۰/۱	۱	۰	۰	۰	۰	۰/۳	۱	۰	۰	انتظار دیدار					
۱/۴	۱۷	۰/۹	۳	۳	۸	۰/۷	۲	۱/۲	۴	بصیرت دینی					
۲/۴	۳۰	۲/۳	۸	۳/۴	۹	۲/۴	۷	۱/۷	۶	وحدت					
۱/۷	۲۱	۱/۷	۶	۱/۱	۳	۱/۴	۴	۲/۳	۸	خودسازی					
۲/۵	۳۱	۲	۷	۰/۸	۲	۶/۴	۱۹	۰/۹	۳	توکل					
۰/۲	۲	۰/۶	۲	۰	۰	۰	۰	۰	۰	دعای فرج					
۳	۳۷	۱/۷	۶	۱/۵	۴	۵/۱	۱۵	۳/۵	۱۲	خواندن نماز					
۲/۲	۲۷	۰/۹	۳	۱/۵	۴	۱/۷	۵	۴/۳	۱۵	قرائت قرآن					
۰/۲	۳	۰/۳	۱	۰	۰	۰/۳	۱	۰/۳	۱	زيارت عاشروا					
۳/۲	۴۰	۴/۷	۱۶	۲/۳	۶	۲/۷	۸	۲/۹	۱۰	اخلاص در عمل					
۳/۳	۴۱	۲	۷	۴/۵	۱۲	۲	۶	۴/۶	۱۶	کمک به مردم					
۱/۴	۱۸	۱/۵	۵	۲/۳	۶	۱	۳	۱/۲	۴	توجه به والدین					
۱/۸	۲۳	۱/۲	۴	۲/۶	۷	۲/۷	۸	۱/۲	۴	پاری مستضعفان					

۳. عصر
غیبت
(دلائل،
وظایف)

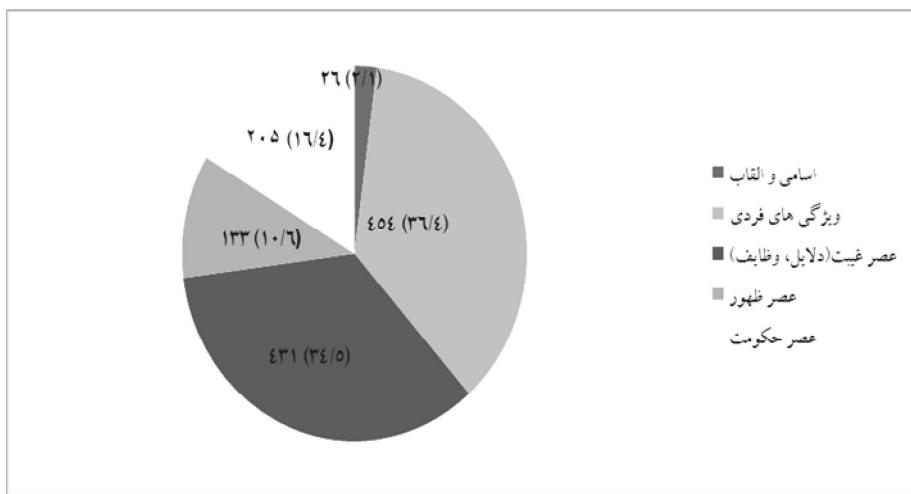
۴. عصر
ظهور

مجموع		چهارم دبيرستان		سوم دبيرستان		دوم دبيرستان		اول دبيرستان		مؤلفه‌ها	محور
درصد	فراوانی	درصد	فراوانی	درصد	فراوانی	درصد	فراوانی	درصد	فراوانی		
۰	۰	۰	۰	۰	۰	۰	۰	۰	۰	خروج سفیانی	۴. عصر ظهور
۰	۰	۰	۰	۰	۰	۰	۰	۰	۰	خروج دجال	
۰	۰	۰	۰	۰	۰	۰	۰	۰	۰	قتل نفس زکیه	
۱/۸	۲۳	۴/۱	۱۴	۰/۴	۱	۲	۶	۰/۶	۲	حزن	
۱/۳	۱۶	۲/۳	۸	۰	۰	۰/۷	۲	۱/۷	۶	ترس	
۲/۷	۳۴	۵/۲	۱۸	۱/۹	۵	۳/۱	۹	۰/۶	۲	آشکاری گناهان	
۰	۰	۰	۰	۰	۰	۰	۰	۰	۰	۳۱۳ نفر	
۱/۱	۱۴	۰/۹	۳	۱/۹	۵	۰/۷	۲	۱/۲	۴	بیعت	
۰/۴	۵	۱/۲	۴	۰	۰	۰/۳	۱	۰	۰	رجعت	
۰/۲	۳	۰/۳	۱	۰	۰	۰	۰	۰/۶	۲	یاران جوان	
۲/۵	۳۱	۱/۵	۵	۳	۸	۰/۷	۲	۴/۶	۱۶	وفادرار	
۰/۶	۷	۱/۲	۴	۰/۴	۱	۰/۳	۱	۰/۳	۱	صیانت از جان امام	
۳/۹	۴۹	۵/۵	۱۹	۳	۸	۴/۴	۱۳	۲/۶	۹	گسترش عدالت	۵. عصر حکومت
۲/۹	۳۶	۵	۱۷	۱/۹	۵	۲	۶	۲/۳	۸	گسترش معنویت	
۱	۱۳	۰/۹	۳	۱/۱	۳	۰/۷	۲	۱/۴	۵	مبازه با بدعت‌ها	
۱/۴	۱۸	۲/۳	۸	۲/۳	۶	۰/۷	۲	۰/۶	۲	تشکیل حکومت جهانی واحد	
۰/۱	۱	۰/۳	۱	۰	۰	۰	۰	۰	۰	عدم کاهش بنیه امام	

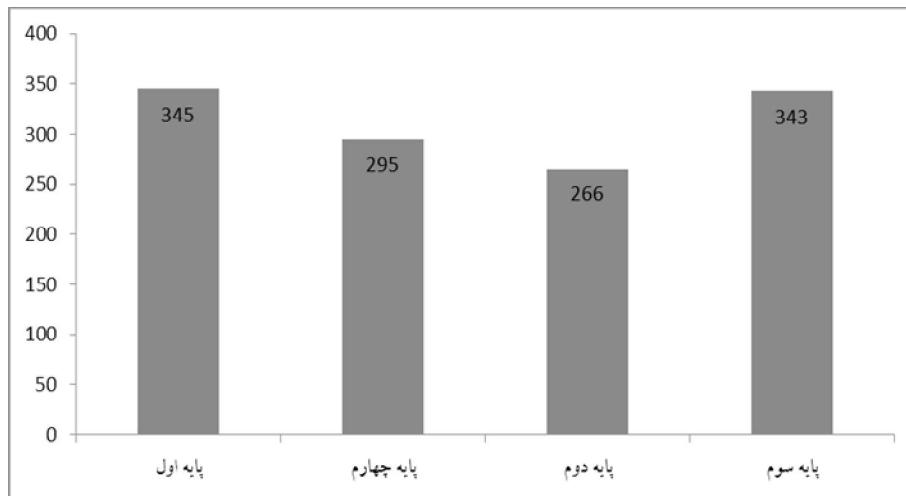
مجموع		چهارم دبیرستان		سوم دبیرستان		دوم دبیرستان		اول دبیرستان		مؤلفه‌ها	محور
درصد	فراوانی	درصد	فراوانی	درصد	فراوانی	درصد	فراوانی	درصد	فراوانی		
۷	۸۸	۵	۱۷	۵/۶	۱۵	۱۰/۸	۳۲	۷	۲۴	احیا و گسترش امر به معروف و نهی از منکر	۵. عصر حکومت
۱۰۰	۱۲۴۹	۱۰۰	۳۴۳	۱۰۰	۲۶۶	۱۰۰	۲۹۵	۱۰۰	۳۴۵	مجموع درصد فراوانی پایه‌ها	
		۲۷/۵	---	۲۱/۳	---	۲۳/۶	---	۲۷/۶	---		

جدول ۲. نتایج تحلیل محتوای کتاب‌های درسی دین و زندگی دوره متوسطه در توجه به محورهای مفهومی مهدویت

محورهای مفهومی	فراوانی	درصد فراوانی
اسامی و القاب	۲۶	۲/۱
ویژگی‌های فردی	۴۵۴	۳۶/۳
عصر غیبت (دلایل، وظایف)	۴۳۱	۳۴/۵
عصر ظهور	۱۳۳	۱۰/۶
عصر حکومت	۲۰۵	۱۶/۴
جمع	۱۲۴۹	۱۰۰

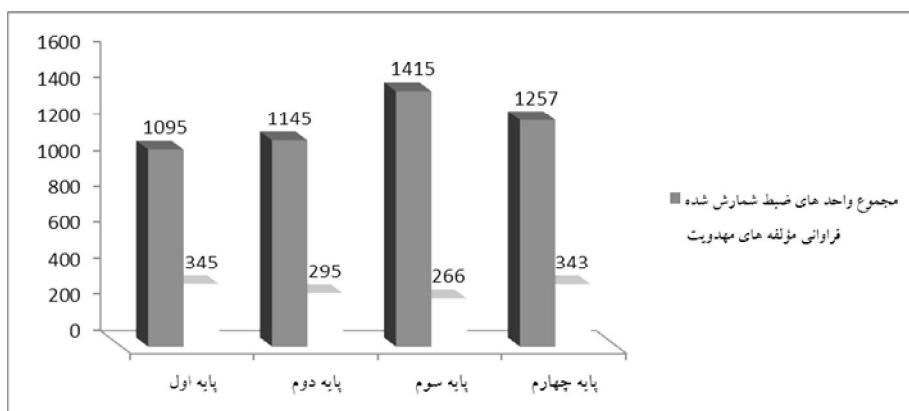
نمودار ۱. نتایج تحلیل محتوای کتاب‌های درسی دین و زندگی دوره متوسطه در توجه به محورهای مفهومی مهدویت

نمودار ۲. رتبه‌بندی میزان توجه کتاب‌های درسی دین و زندگی دوره متوسطه به مفاهیم و محورهای مهدویت بر حسب پایه تحصیلی

جدول ۴. میزان توجه کتاب‌های درسی دین و زندگی دوره متوسطه به مفاهیم و محورهای مهدویت نسبت به کل واحدهای ضبط شمارش شده

درصد فراوانی مؤلفه‌های مهدویت	فراوانی مؤلفه‌های مهدویت	مجموع واحدهای ضبط شمارش شده	پایه تحصیلی
۳۱/۵	۳۴۵	۱۰۹۵	اول
۲۵/۸	۲۹۵	۱۱۴۵	دوم
۱۸/۸	۲۶۶	۱۴۱۵	سوم
۲۷/۳	۳۴۳	۱۲۵۷	چهارم
۲۵/۴	۱۲۴۹	۴۹۱۲	جمع

نمودار ۳. میزان توجه کتاب‌های درسی دین و زندگی دوره متوسطه به مفاهیم و محورهای مهدویت نسبت به کل واحدهای ضبط شمارش شده

نتایج سؤال دوم پژوهش: به چه میزان در محتوای کتاب‌های درسی ادبیات فارسی دوره متوسطه به محورها و مؤلفه‌های مهدویت توجه شده است؟

براساس نتایج جدول‌های شماره پنج، شش و هفت و نمودارهای شماره چهار، پنج و شش: مجموع فراوانی مؤلفه‌های تحلیل شده در کتاب‌های ادبیات فارسی متوسطه ۷۸۵ مورد است که برابر با $\frac{3}{8}$ درصد از کل فراوانی‌های تحلیل شده است. از بین مؤلفه‌های مفهومی تحلیل شده بیشترین توجه به مؤلفه راز و نیاز با $\frac{1}{6}$ درصد شده و به تعداد زیادی از مؤلفه‌ها اصلاً توجه نشده است. در بین محورهای مفهومی تحلیل شده نیز بیشترین توجه به محور؛ عصر غیبت (دلایل، وظایف) با $\frac{3}{8}$ درصد است و به محور؛ اسامی و القاب با $\frac{1}{5}$ درصد به میزان کمتری توجه شده است. در بین پایه‌های چهارگانه، پایه سوم با ۲۲۳ فراوانی رتبه اول، پایه چهارم با ۲۰۴ فراوانی رتبه دوم، پایه اول با ۱۸۸ فراوانی رتبه سوم و پایه دوم با ۱۷۰ فراوانی رتبه چهارم را کسب کرده است. همچنین درصد فراوانی مفاهیم و مباحث مهدویت نسبت به کل واحدهای ضبط شمارش شده حاکی از آن است که از کل ۵۷۹۱ واحد شمارش شده ۸۷۵ فراوانی یا $\frac{1}{6}$ درصد به مفاهیم مهدویت اشاره نموده‌اند که در پایه اول از تعداد کل ۱۴۲۵ واحد ۱۸۸ فراوانی یا $\frac{1}{2}$ درصد، در پایه دوم از تعداد کل ۱۴۹۸ واحد ۱۷۰ فراوانی یا $\frac{1}{3}$ درصد، در پایه سوم از تعداد کل ۱۵۳۹ واحد ۲۲۳ فراوانی یا $\frac{1}{5}$ درصد و در پایه چهارم از تعداد کل ۱۳۲۹ واحد ۲۰۴ فراوانی یا $\frac{1}{3}$ درصد به مفاهیم و مؤلفه‌های مهدویت توجه شده است.

جدول ۵. نتایج تحلیل محتوای کتاب‌های درسی ادبیات فارسی دوره متوسطه به لحاظ توجه به مفاهیم مرتبط با مهدویت به تفکیک محور، مؤلفه و پایه

محور	مؤلفه‌ها	مجموع		چهارم دیبرستان		سوم دیبرستان		دوم دیبرستان		اول دیبرستان	
		فراآنی	درصد	فراآنی	درصد	فراآنی	درصد	فراآنی	درصد	فراآنی	درصد
مهدی		۱/۵	۱۲	۱/۵	۳	۰	۰	۲/۹	۵	۲/۱	۴
قائم		۰	۰	۰	۰	۰	۰	۰	۰	۰	۰
یوسف		۰/۵	۴	۰	۰	۰	۰	۱/۸	۳	۰/۵	۱
حجۃ بن الحسن		۰	۰	۰	۰	۰	۰	۰	۰	۰	۰
گل نرگس		۰/۱	۱	۰	۰	۰	۰	۰	۰	۰/۵	۱
محمد		۴/۶	۳۶	۳/۹	۸	۵/۸	۱۳	۵/۹	۱۰	۲/۷	۵
امام زمان		۰/۵	۴	۰/۵	۱	۰/۹	۲	۰/۶	۱	۰	۰
بقیة الله		۰	۰	۰	۰	۰	۰	۰	۰	۰	۰
ولی عصر		۰/۳	۲	۰/۵	۱	۰	۰	۰/۶	۱	۰	۰

۱. اسامی و
القاب

۲. ویژگی های فردی

مجموع		چهارم دبیرستان		سوم دبیرستان		دوم دبیرستان		اول دبیرستان		مؤلفه ها	محور
درصد	فراوانی	درصد	فراوانی	درصد	فراوانی	درصد	فراوانی	درصد	فراوانی		
۱/۷	۱۳	۱	۲	۲/۱	۷	۱/۲	۲	۱/۱	۲	پرهیزگاری	۲. ویژگی های فردی
۲/۵	۲۰	۲/۹	۶	۱/۳	۳	۲/۴	۴	۳/۷	۷	اقامه فسط	
۲/۸	۲۲	۳/۴	۷	۳/۶	۸	۱/۲	۲	۲/۷	۵	عزت بخشی	
۱/۸	۱۴	۲	۴	۱/۳	۳	۲/۹	۵	۱/۱	۲	هدایت	
۱/۸	۱۴	۳/۹	۸	۰/۹	۲	۱/۸	۳	۰/۵	۱	رهبری	
۲/۷	۲۱	۲	۴	۲/۷	۶	۱/۸	۳	۴/۳	۸	حکومت اسلامی	
۶/۱	۴۸	۶/۹	۱۴	۵/۴	۱۲	۵/۳	۹	۶/۹	۱۳	رازونیاز	
۰/۴	۳	۰/۵	۱	۰/۹	۲	۰	۰	۰	۰	نابود کننده شرک	
۳/۱	۲۴	۲/۵	۵	۴	۹	۱/۸	۳	۳/۷	۷	برخورد نیکو	
۱/۹	۱۵	۱	۲	۲/۷	۶	۲/۴	۴	۱/۶	۳	خویشتن داری	
۲/۷	۲۱	۲/۹	۶	۳/۱	۷	۲/۴	۴	۲/۱	۴	بیان جامع	
۰/۶	۵	۱	۲	۰/۹	۲	۰	۰	۰/۵	۱	آزمایش مردم	۳. عصر غیبت (دلایل، وظایف)
۰/۵	۴	۱	۲	۰/۴	۱	۰/۶	۱	۰	۰	تأدیب مردم	
۳/۸	۳۰	۱/۵	۳	۵/۴	۱۲	۵/۳	۹	۳/۲	۶	امید به آینده	
۲/۳	۱۸	۲/۴	۷	۰/۴	۱	۲/۵	۶	۲/۱	۴	شوق به عدالت	
۲/۹	۲۳	۳/۹	۸	۳/۱	۷	۱/۸	۳	۲/۷	۵	صبر	
۳/۳	۲۶	۱	۲	۲/۷	۶	۶/۵	۱۱	۳/۷	۷	انتظار دیدار	
۲/۴	۱۹	۲/۵	۵	۴	۹	۱/۲	۲	۱/۶	۳	بصیرت دینی	
۴/۱	۳۲	۳/۹	۸	۵/۴	۱۳	۲/۴	۴	۳/۷	۷	وحدت	
۲/۵	۱۲	۲	۴	۱/۳	۳	۱/۲	۲	۱/۶	۳	خودسازی	
۱/۹	۱۵	۲/۹	۶	۰/۹	۲	۱/۸	۳	۲/۱	۴	توکل	

محور
۳. عصر
غیبت
(دلایل،
وظایف)

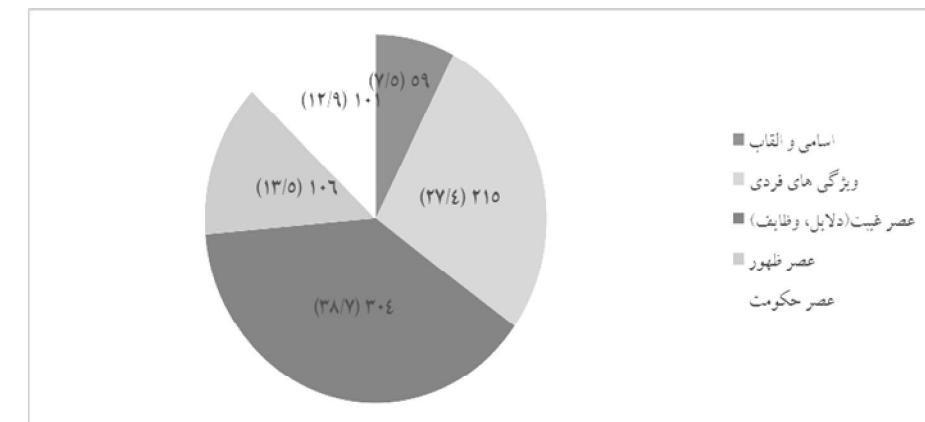
محور
۴. عصر
ظهور

مجموع		چهارم دبيرستان		سوم دبيرستان		دوم دبيرستان		اول دبيرستان		مؤلفه‌ها	محور
درصد	فراوانی	درصد	فراوانی	درصد	فراوانی	درصد	فراوانی	درصد	فراوانی		
۰/۴	۳	۰/۵	۱	۰/۴	۱	۰	۰	۰/۵	۱	دعای فرح	
۲/۳	۱۸	۲/۵	۵	۲/۷	۶	۱/۸	۳	۲/۱	۴	خواندن نماز	
۱/۵	۱۲	۱	۲	۱/۳	۳	۱/۲	۲	۲/۷	۵	قرائت قرآن	
۰/۶	۵	۱	۲	۰/۹	۲	۰	۰	۰/۵	۱	زيارت عاشروا	
۲/۷	۲۱	۲	۴	۳/۶	۸	۱/۸	۳	۳/۲	۶	اخلاص در عمل	
۲/۸	۲۲	۳/۹	۸	۱/۳	۳	۲/۹	۵	۳/۲	۶	کمک به مردم	
۰/۹	۷	۲	۴	۰	۰	۰/۶	۱	۱/۱	۲	توجه به والدین	
۴/۱	۳۲	۴/۹	۱۰	۲/۷	۶	۵/۳	۹	۳/۷	۷	پاری مستضعفان	
۰	۰	۰	۰	۰	۰	۰	۰	۰	۰	خروج سفیانی	
۰	۰	۰	۰	۰	۰	۰	۰	۰	۰	خروج دجال	
۰/۴	۳	۰/۵	۱	۰/۴	۱	۰	۰	۰/۵	۱	قتل نفس زکیه	
۳/۳	۲۶	۳/۴	۷	۱/۳	۳	۵/۹	۱۰	۳/۲	۶	حزن	
۳/۸	۳۰	۲/۹	۶	۳/۱	۷	۵/۳	۹	۴/۳	۸	ترس	
۰/۱	۱	۰	۰	۰/۴	۱	۰	۰	۰	۰	آشکاری گناهان	
۰	۰	۰	۰	۰	۰	۰	۰	۰	۰	۳۱۳ نفر	
۰/۸	۶	۱	۲	۰/۴	۱	۰/۶	۱	۱/۱	۲	بیعت	
۰/۱	۱	۰	۰	۰/۴	۱	۰	۰	۰	۰	رجعت	
۰/۹	۷	۰	۰	۱/۳	۳	۰/۶	۱	۱/۶	۳	پاران جوان	
۳/۳	۲۶	۱/۵ ۲	۵	۳/۱	۷	۱/۲	۲	۶/۴	۱۲	وفادار	
۰/۸	۶	۰/۵	۱	۰/۹	۲	۰	۰	۱/۶	۳	صیانت از جان امام	

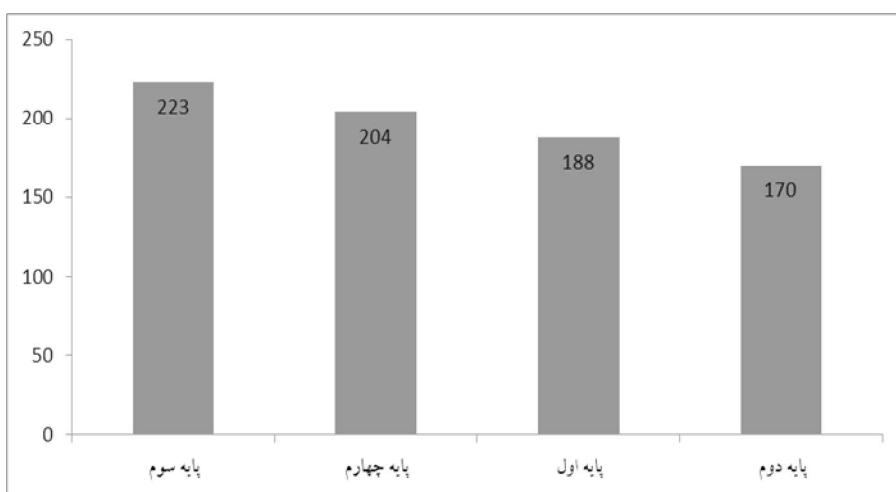
مجموع		چهارم دبيرستان		سوم دبيرستان		دوم دبيرستان		اول دبيرستان		مؤلفه‌ها	محور	
درصد	فراوانی	درصد	فراوانی	درصد	فراوانی	درصد	فراوانی	درصد	فراوانی			
۳/۴	۲۷	۴/۴	۹	۲/۷	۶	۴/۱	۷	۲/۷	۵	گسترش عدالت	۵. عصر حکومت	
۴/۲	۳۳	۳/۴	۷	۵/۴	۱۲	۴/۷	۸	۳/۲	۶	گسترش معنویت		
۰/۵	۴	۰	۰	۰/۴	۱	۱/۲	۲	۰/۵	۱	مبارزه با بدعت‌ها		
۱/۳	۱۰	۱/۵	۳	۱/۸	۴	۱/۲	۲	۰/۵	۱	تشکیل حکومت جهانی واحد		
۰/۴	۳	۰	۰	۰/۹	۲	۰/۶	۱	۰	۰	عدم کاهش بنیه امام		
۳/۱	۲۴	۳/۹	۸	۳/۱	۷	۲/۴	۴	۲/۷	۵	احیا و گسترش امریبه معروف و نهی از منکر		
۱۰۰		۷۸۵		۱۰۰	۲۰۴	۱۰۰	۲۲۳	۱۰۰	۱۷۰	۱۰۰	۱۸۸	مجموع
				۲۶	---	۲۸/۴	---	۲۱/۷	---	۲۳/۹	---	درصد فراوانی پایه‌ها

جدول ۶. نتایج تحلیل محتوای کتاب‌های درسی ادبیات فارسی
دوره متوسطه در توجه به محورهای مفهومی مهدویت

درصد فراوانی	فراوانی	محورهای مفهومی
۷/۵	۵۹	اسامی و القاب
۲۷/۴	۲۱۵	ویژگی‌های فردی
۳۸/۷	۳۰۴	عصر غیبت (دلایل، وظایف)
۱۳/۵	۱۰۶	عصر ظهر
۱۲/۹	۱۰۱	عصر حکومت
۱۰۰	۷۸۵	جمع

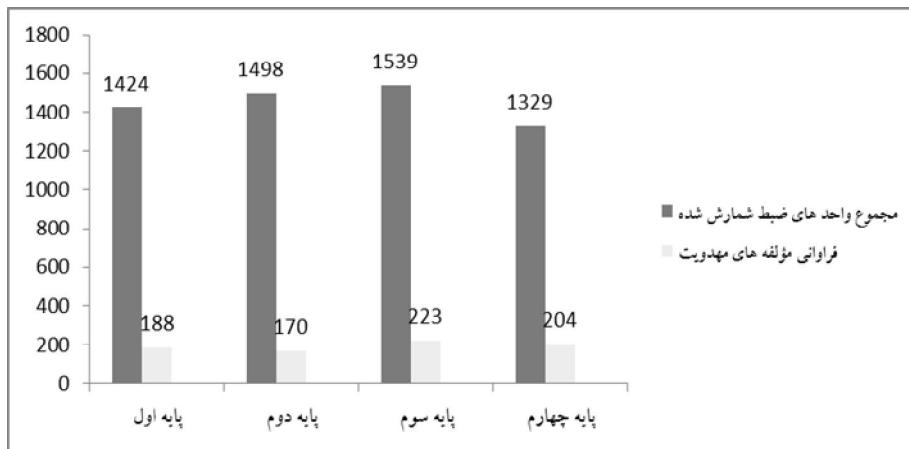
نمودار ۴. نتایج تحلیل محتوای کتاب‌های درسی ادبیات فارسی
دوره متوسطه در توجه به محورهای مفهومی مهدویت

نمودار ۵. رتبه‌بندی میزان توجه کتاب‌های درسی ادبیات فارسی
دوره متوسطه به مفاهیم و محورهای مهدویت بر حسب پایه تحصیلی

جدول ۷. میزان توجه کتاب‌های درسی ادبیات فارسی دوره متوسطه
به مفاهیم و محورهای مهدویت نسبت به کل واحدهای ضبط شمارش شده

پایه تحصیلی	مجموع واحدهای ضبط شمارش شده	فراآنی مؤلفه‌های مهدویت	درصد فراآنی مؤلفه‌های مهدویت
اول	۱۴۲۵	۱۸۸	۱۳/۲
دوم	۱۴۹۸	۱۷۰	۱۱/۳
سوم	۱۵۳۹	۲۲۳	۱۴/۵
چهارم	۱۳۲۹	۲۰۴	۱۵/۳
جمع	۵۷۹۱	۸۷۵	۱۳/۶

نمودار ۶. میزان توجه کتاب‌های درسی ادبیات فارسی دوره متوسطه به مفاهیم و محورهای مهدویت نسبت به کل واحدهای ضبط شمارش شده

نتایج سؤال سوم پژوهش: به چه میزان در محتوای کتاب درسی تاریخ معاصر ایران و ضمیمه آن (بیداری اسلامی) به محورها و مؤلفه‌های مهدویت توجه شده است؟
 براساس نتایج جدول‌های شماره پنج، شش و هفت و نمودارهای شماره چهار، پنج و شش: مجموع فراوانی مؤلفه‌های تحلیل شده در کتاب تاریخ معاصر ایران و ضمیمه آن (بیداری اسلامی) متوسطه ۳۲۵ مورد است که برابر با $\frac{12}{7}$ درصد از کل فراوانی‌های تحلیل شده است. از بین مؤلفه‌های مفهومی تحلیل شده بیشترین توجه به مؤلفه وحدت با $\frac{7}{1}$ درصد شده و به تعداد زیادی از مؤلفه‌ها یا اصطلاحه نشده و یا مقدار بسیار کمی توجه شده است. درین محورهای مفهومی تحلیل شده نیز بیشترین توجه به محور؛ عصر غیبت (دلایل، وظایف) با $\frac{39}{7}$ درصد است و به محور؛ اسمی و القاب با $\frac{4}{7}$ درصد به میزان کمتری توجه شده است. همچنین درصد فراوانی مفاهیم و مباحث مهدویت نسبت به کل واحدهای ضبط شمارش شده حاکی از آن است که از کل ۳۱۶۲ واحد شمارش شده ۳۲۵ فراوانی یا $\frac{10}{3}$ درصد به مفاهیم مهدویت اشاره نموده‌اند.

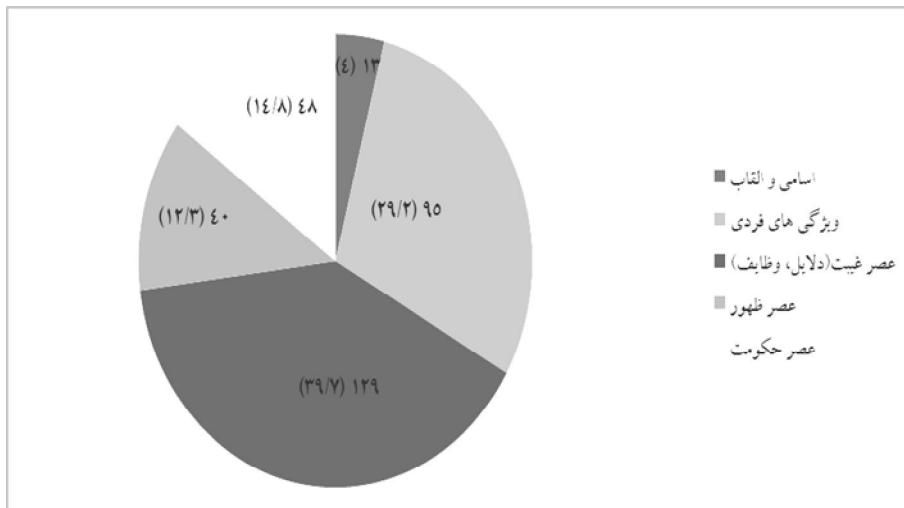
جدول ۸. نتایج تحلیل محتوای کتاب درسی تاریخ معاصر ایران و ضمیمه آن
به لحاظ توجه به مفاهیم مرتبه با مهدویت به تفکیک محور، مؤلفه و پایه

اول دیبرستان	دراصد	فراوانی	مؤلفه‌ها	محور
۲/۸	۹		مهدی	۱. اسمی و القاب
۰	۰		قائم	
۰	۰		یوسف	
۰	۰		حجۃ بن الحسن	
۰	۰		گل نرگس	
۰	۰		محمد	
۱/۲	۴		امام زمان	
۰	۰		بقیة الله	
۰	۰		ولی عصر	
۲/۵	۸		پرهیزگاری	
۳/۷	۱۲		اقامه قسط	
۲/۲	۷		عزت بخشی	
۴/۳	۱۴		هدایت	
۳/۷	۱۲		رهبری	
۵/۸	۱۹		حکومت اسلامی	۲. ویژگی‌های فردی
۰/۶	۲		رازو نیاز	
۰/۶	۲		نابود کننده شرک	
۲/۵	۸		برخورد نیکو	
۱/۲	۴		خوبی‌شون داری	
۲/۲	۷		بیان جامع	
۱/۵	۵		آزمایش مردم	
۰/۹	۳		تأدیب مردم	
۳/۱	۱۰		امید به آینده	
۶/۲	۲۰		شووق به عدالت	
۲/۵	۸		صبر	
۰/۹	۳		انتظار دیدار	
۴/۹	۱۶		بصیرت دینی	
۷/۱	۲۳		وحدت	
۱/۵	۵		خود سازی	
۱/۵	۵		توکل	۳. عصر غیبت (دلایل، وظایف)
۰/۳	۱		دعای فرج	
۰/۶	۲		خواندن نماز	
۰/۳	۱		قرائت قرآن	

اول دبیرستان	درصد	فراوانی	مؤلفه‌ها	محور
۰/۹	۳		زیارت عاشورا	۳. عصر غیبت(دلایل، وظایف)
۲/۲	۷		اخلاص در عمل	
۳/۱	۱۰		کمک به مردم	
۰	۰		توجه به والدین	
۲/۲	۷		یاری مستضعفان	
۰	۰		خروج سفیانی	
۰	۰		خروج دجال	
۰/۳	۱		قتل نفس زکیه	
۱/۲	۴		حزن	
۴	۱۳		ترس	
۱/۵	۵		آشکاری گناهان	۴. عصر ظهور
۰	۰		نفر ۳۱۳	
۲/۲	۷		بیعت	
۰/۳	۱		رجعت	
۱/۲	۴		یاران جوان	
۱/۵	۵		وفادر	
۰	۰		صیانت از جان امام	
۳/۷	۱۲		گسترش عدالت	
۲/۸	۹		گسترش معنویت	
۲/۵	۸		مبارزه با بدعت‌ها	
۲/۸	۹		تشکیل حکومت جهانی واحد	۵. عصر حکومت
۰	۰		عدم کاهش بنیه امام	
۳/۱	۱۰		احیا و گسترش امر به معروف و نهی از منکر	
۱۰۰	۳۲۵		مجموع	

جدول ۹. نتایج تحلیل محتوای کتاب درسی تاریخ معاصر ایران
و ضمیمه آن در توجه به محورهای مفهومی مهدویت

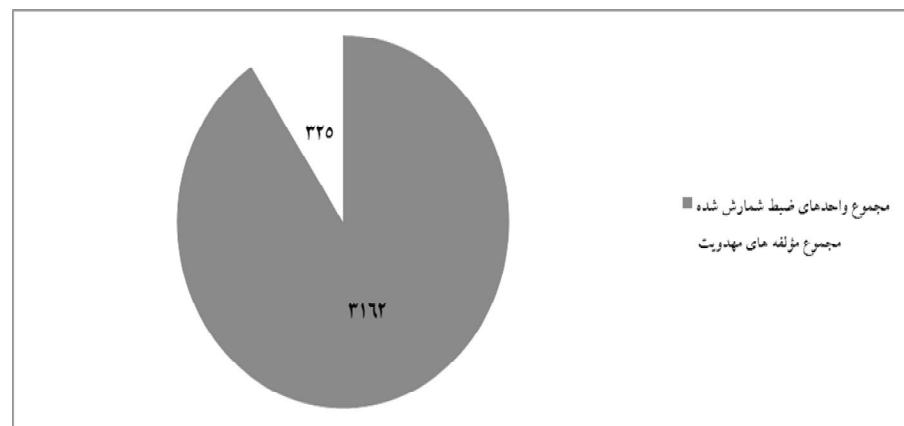
درصد فراوانی	فراوانی	محورهای مفهومی
۴	۱۳	اسامی و القاب
۲۹/۲	۹۵	ویژگی‌های فردی
۳۹/۷	۱۲۹	عصر غیبت (دلایل، وظایف)
۱۲/۳	۴۰	عصر ظهور
۱۴/۸	۴۸	عصر حکومت
۱۰۰	۳۲۵	جمع

نمودار ۷. نتایج تحلیل محتوای کتاب درسی تاریخ معاصر ایران و ضمیمه آن در توجه به محورهای مفهومی مهدویت

جدول ۱۰. میزان توجه کتاب درسی تاریخ معاصر ایران و ضمیمه آن به مفاهیم و محورهای مهدویت نسبت به کل واحدهای ضبط شمارش شده

پایه تحصیلی سوم	مجموع واحدهای ضبط شمارش شده	فرآونی مؤلفه‌های مهدویت	درصد فراوانی مؤلفه‌های مهدویت
جمع	۳۱۶۲	۳۲۵	۱۰/۳

نمودار ۸. میزان توجه کتاب درسی تاریخ معاصر ایران و ضمیمه آن به مفاهیم و محورهای مهدویت نسبت به کل واحدهای ضبط شمارش شده

نتایج سؤال چهارم پژوهش: به چه میزان در محتواهای کتاب درسی مطالعات اجتماعی به محورها و مؤلفه‌های مهدویت توجه شده است؟

براساس نتایج جدول‌های شماره پنج، شش و هفت و نمودارهای شماره چهار، پنج و شش: مجموع فراوانی مؤلفه‌های تحلیل شده در کتاب مطالعات اجتماعی پایه اول متوسطه ۱۹۲ مورد است که برابر با ۷/۵ درصد از کل فراوانی‌های تحلیل شده است. از بین مؤلفه‌های مفهومی تحلیل شده بیشترین توجه به مؤلفه وحدت با ۸/۹ درصد شده و به تعداد زیادی از مؤلفه‌ها یا اصلاح‌توجه نشده و یا مقدار بسیار کمی توجه شده است. در بین محورهای مفهومی تحلیل شده نیز بیشترین توجه به محور؛ عصر غیبت (دلایل، وظایف) با ۴۲/۲ درصد است و به محور؛ اسمی و القاب با صفر درصد به هیچ وجه توجه نشده است. همچنین درصد فراوانی مفاهیم و مباحث مهدویت نسبت به کل واحدهای ضبط شمارش شده حاکی از آن است که از کل ۱۰۴۵ واحد شمارش شده ۱۹۲ فراوانی یا ۱۸/۴ درصد به مفاهیم مهدویت اشاره نموده‌اند.

جدول ۱۱. نتایج تحلیل محتواي کتاب مطالعات اجتماعي
پایه اول متوسطه به لحاظ توجه به مفاهیم مرتبط با مهدویت به تفکیک محور، مؤلفه و پایه

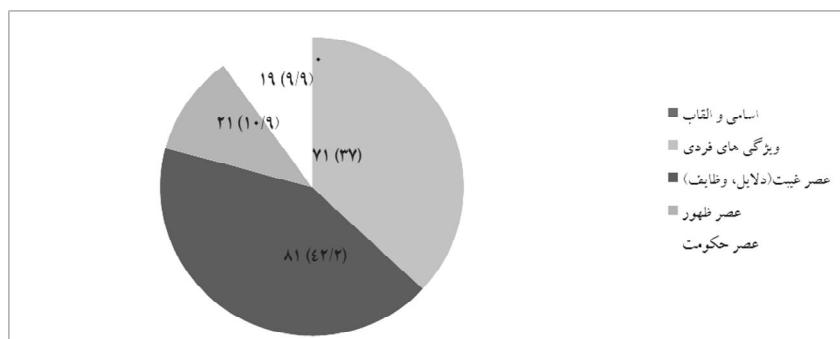
اول دبیرستان درصد	فراوانی	مؤلفه‌ها	محور
۰	۰	مهدی	۱. اسمی و القاب
۰	۰	قائم	
۰	۰	یوسف	
۰	۰	حجۃ بن الحسن	
۰	۰	گل نرگس	
۰	۰	محمد	
۰	۰	امام زمان	
۰	۰	بقیة الله	
۰	۰	ولی عصر	
۱	۲	پرهیزگاری	
۲/۶	۵	اقامه قسط	۲. ویژگی‌های فردی
۳/۱	۶	عزت بخشی	
۲/۱	۴	هدایت	
۶/۳	۱۲	رهبری	
۸/۳	۱۶	حکومت اسلامی	
۰/۵	۱	رازو نیاز	
۰/۵	۱	نایبود کننده شرک	
۶/۸	۱۳	برخورد نیکو	
۳/۶	۷	خویشتن داری	
۲/۱	۴	بیان جامع	

۳. عصر غیبت(دلایل،
وظایف)

محور	مؤلفه‌ها	اول دیبرستان	درصد	فراوانی
۳. عصر غیبت(دلایل، وظایف)	آزمایش مردم	۰	۰	
	تأدیب مردم	۰	۰	
	امید به آینده	۲/۶	۵	
	شوق به عدالت	۶/۳	۱۲	
	صبر	۱/۶	۳	
	انتظار دیدار	۱	۲	
	بصیرت دینی	۳/۶	۷	
	وحدت	۸/۹	۱۷	
	خودسازی	۳/۱	۶	
	توکل	۰/۵	۱	
	دعای فرج	۰	۰	
	خواندن نماز	۰	۰	
	قرائت قرآن	۰	۰	
	زيارت عاشورا	۰	۰	
	اخلاص در عمل	۱/۶	۳	
	کمک به مردم	۳/۶	۷	
	توجه به والدین	۵/۲	۱۰	
	یاری مستضعفان	۴/۲	۸	
۴. عصر ظهور	خروج سفیانی	۰	۰	
	خروج دجال	۰	۰	
	قتل نفس رکیه	۰	۰	
	حزن	۳/۱	۶	
	ترس	۲/۱	۴	
	آشکاری گناهان	۱/۶	۳	
	۳۱۳ نفر	۰	۰	
	بیعت	۱	۲	
	رجعت	۰	۰	
	یاران جوان	۰/۵	۱	
۵. عصر حکومت	وفادر	۲/۶	۵	
	صیانت از جان امام	۰	۰	
	گسترش عدالت	۳/۱	۶	
	گسترش معنویت	۲/۱	۴	
	مبارة با بدعت ها	۰/۵	۱	
	تشکیل حکوت جهانی واحد	۱	۲	
	عدم کاهش بنیه امام	۰	۰	
احیا و گسترش امر به معروف و نهی از منکر				۳/۱
مجموع				۱۰۰
۱۹۲				

جدول ۱۲. نتایج تحلیل محتوای کتاب درسی مطالعات اجتماعی در توجه به محورهای مفهومی مهدویت

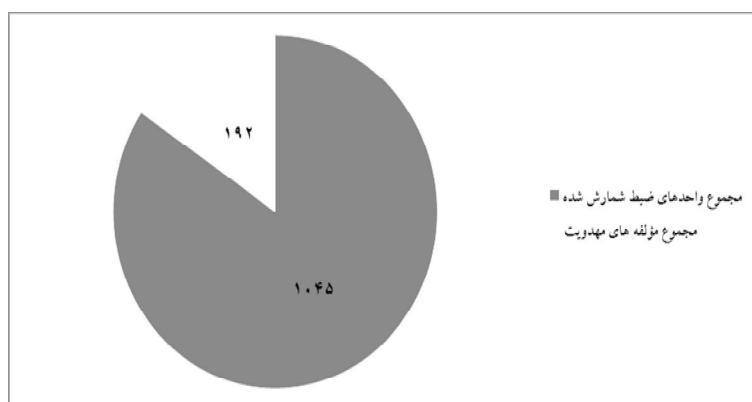
درصد فراوانی	فراوانی	محورهای مفهومی
۰	۰	اسامی و القاب
۳۷	۷۱	ویژگی‌های فردی
۴۲/۲	۸۱	عصر غیبت (دلایل، وظایف)
۱۰/۹	۲۱	عصر ظهرور
۹/۹	۱۹	عصر حکومت
۱۰۰	۱۹۲	جمع

نمودار ۹. نتایج تحلیل محتوای کتاب‌های درسی دین و زندگی دوره متوسطه در توجه به محورهای مفهومی مهدویت

جدول ۱۳. میزان توجه کتاب درسی مطالعات اجتماعی به مفاهیم و محورهای مهدویت نسبت به کل واحدهای ضبط شمارش شده

درصد فراوانی مؤلفه‌های تحلیل شده	فراوانی مؤلفه‌های تحلیل شده	پایه تحصیلی
۱۸/۴	۱۹۲	اول
۱۰۰	۱۰۴۵	جمع

نمودار ۱۰. میزان توجه کتاب درسی مطالعات اجتماعی به مفاهیم و محورهای مهدویت نسبت به کل واحدهای ضبط شمارش شده

نتایج سؤال پنجم پژوهش: رتبه‌بندی محتوای کتاب‌های درسی دوره متوسطه به لحاظ میزان توجه به محورها و مؤلفه‌های مهدویت چگونه است؟

براساس نتایج جدول شماره چهارده: در بین کل کتاب‌های مشترک دوره متوسطه، کتاب دین و زندگی پایه اول با ۳۴۵ فراوانی و ۱۳/۵ درصد رتبه اول و کتاب ادبیات فارسی پایه دوم با ۱۷۰ فراوانی و ۶/۷ درصد رتبه دهم را دارا هستند. همچنین میانگین فراوانی در هر کتاب ۱/۲۵۵ می‌یابد.

جدول ۱۴. رتبه‌بندی میزان توجه کتاب‌های درسی دوره متوسطه به لحاظ میزان توجه به مفاهیم و محورهای مهدویت بر حسب کتاب و پایه

کتاب / پایه	فراوانی مؤلفه‌های تحلیل شده	درصد فراوانی مؤلفه‌های تحلیل شده	رتبه میزان توجه
دین و زندگی اول متوسطه	۳۴۵	۱۳/۵	اول
دین و زندگی دوم متوسطه	۲۹۵	۱۱/۶	چهارم
دین و زندگی سوم متوسطه	۲۶۶	۱۰/۴	پنجم
دین و زندگی چهارم متوسطه	۳۴۳	۱۳/۴	دوم
ادبیات فارسی اول متوسطه	۱۸۸	۷/۴	نهم
ادبیات فارسی دوم متوسطه	۱۷۰	۶/۷	دهم
ادبیات فارسی سوم متوسطه	۲۲۳	۸/۷	ششم
ادبیات فارسی چهارم متوسطه	۲۰۴	۸	هفتم
تاریخ معاصر ایران سوم متوسطه	۳۲۵	۱۲/۷	سوم
مطالعات اجتماعی اول متوسطه	۱۹۲	۷/۵	هشتم
جمع ۱۰ کتاب	۲۵۵۱	۱۰۰	*****
میانگین فراوانی در هر کتاب	۲۵۵/۱		

نتیجه

پژوهش حاضر با هدف بررسی میزان توجه به مؤلفه‌های مهدویت در محتوای برنامه درسی دوره متوسطه ایران (کتاب درسی: دین و زندگی، ادبیات فارسی، تاریخ معاصر ایران و مطالعات اجتماعی) در راستای پنج سؤال اصلی پژوهش انجام شده و طی آن ۵ محور و ۵۶ مؤلفه مفهومی مرتبط با مفاهیم مهدویت در محتوای کتاب‌های درسی مذکور بررسی شده است؛ هرچند این کتاب‌ها هم‌رتبه نیستند و مقایسه آن‌ها با یکدیگر باید همراه با احتیاط‌های لازم صورت گیرد. نتایج حاصل از بررسی سؤال‌های پژوهش نشان داد:

۱. کتاب‌های دین و زندگی (با ۱۲۴۹ مورد) نسبت به کتاب‌های ادبیات فارسی (با ۷۸۵ مورد)، تاریخ معاصر ایران (با ۳۲۵ مورد) و مطالعات اجتماعی (با ۱۹۲ مورد) توجه بیشتری را به

مفاهیم مرتبط با مهدویت و محورها و مؤلفه‌های مفهومی آن داشته‌اند و رتبه اول را به لحاظ توجه به مفاهیم مرتبط با مهدویت به خود اختصاص داده‌اند. نتایج مذکور با نتایج پژوهش‌های عفری هرنزی (۱۳۹۱)، مرزوqi (۱۳۸۷)، گودرزی (۱۳۸۶) و مهرمحمدی و صمدی (۱۳۸۲) تاحدودی همخوان بوده و با پژوهش روزنامی (۱۳۸۱) نا همخوان است. کتاب‌های مذکور به محورهای مفهومی و مؤلفه‌های آن توجه داشته‌اند اما به محور؛ اسمی و القاب امام توجه کمتری شده است. رتبه اول توجه به مفاهیم مرتبط با مهدویت رادین و زندگی پایه اول متوسطه (۳۴۵ مورد) به خود اختصاص داده است. در مجموع کتاب‌های مذکور توانسته‌اند، به مفاهیم مرتبط با مهدویت توجه نمایند، هرچند در برخی از کتاب‌های مذکور، مؤلفان می‌توانستند به محورها و مؤلفه‌های مفهومی مرتبط با مهدویت اشاره بهtero و مبسوط‌تری نمایند.

۲. کتاب‌های ادبیات فارسی دوره متوسطه با (۷۸۵ مورد) به لحاظ توجه به مفاهیم مرتبط با مهدویت و محورها و مؤلفه‌های مفهومی آن رتبه دوم را به خود اختصاص داده‌اند. نتایج مذکور با نتایج پژوهش‌های مرزوqi (۱۳۸۷) و عفری هرنزی (۱۳۹۱)، تاحدودی همخوان بوده است. کتاب‌های مذکور به پنج محور مفهومی و مؤلفه‌های آن توجه داشته‌اند، که در بین محورهای مفهومی تحلیل شده، بیشترین توجه به محور؛ عصر غیبت (دلایل، وظایف) با ۳۸/۷ درصد بوده و به محور؛ اسمی و القاب با ۷/۵ درصد به میزان کمتری توجه شده است. رتبه اول توجه به مفاهیم مرتبط با مهدویت را کتاب ادبیات فارسی پایه سوم (۲۲۳ مورد) به خود اختصاص داده است. در مجموع کتاب‌های مذکور توانسته‌اند، تاحدودی به مفاهیم مرتبط با مهدویت توجه نمایند، هرچند در برخی از کتاب‌های مذکور، مؤلفان می‌توانستند در برخی درس‌ها اشاره مطلوب‌تری به مفاهیم مرتبط با مهدویت داشته باشند.

۳. کتاب تاریخ انقلاب اسلامی و ضمیمه آن (بیداری اسلامی) در دوره متوسطه با (۳۲۵ مورد) رتبه سوم را در میان چهار عنوان کتاب مورد بررسی، به خود اختصاص داده است. نتایج مذکور با نتایج پژوهش‌های صالحی (۱۳۸۶)، نیمی و جون (۱۹۹۳)، شوفیلد (۱۹۸۹)، میدگلی و اندرمان (۲۰۰۳)، تا اندازه‌ای همخوان بوده است. کتاب مذکور به شش محور مفهومی و مؤلفه‌های آن توجه داشته است، اما بیشترین توجه به محور؛ عصر غیبت (دلایل، وظایف) با ۳۹/۷ درصد بوده و به محور؛ اسمی و القاب با ۴ درصد به میزان کمتری توجه شده است. همچنین درصد فراوانی مفاهیم و مباحث مهدویت نسبت به کل واحدهای ضبط شمارش شده حاکی از آن است که از کل ۳۱۶۲ واحد شمارش شده ۱۰/۳ درصد به مفاهیم مهدویت

اشاره نموده‌اند. در مجموع کتاب مذکور توانسته است، به مفاهیم مرتبط با مهدویت توجه نماید، هرچند در برخی از درس‌های کتاب، مؤلفان می‌توانستند اشاره کامل‌تری به مفاهیم مرتبط با مهدویت داشته باشند.

۴. کتاب مطالعات اجتماعی دوره متوسطه با (۱۹۲ مورد) رتبه آخر را به لحاظ توجه به مفاهیم مرتبط با مهدویت به خود اختصاص داده است. نتایج مذکور با نتایج پژوهش‌های مرزوqi (۱۳۸۷)، جعفری هرنده (۱۳۹۱)، میدگلی و اندرمان (۲۰۰۳)، ریبا (۱۹۹۷)، تا اندازه‌ای همخوان بوده است. کتاب مذکور به شش محور مفهومی و مؤلفه‌های آن توجه داشته است، اما بیشترین توجه به محور؛ عصر غیبیت (دلایل، وظایف) با ۴۲/۲ درصد بوده و به محور؛ اسمی و القاب با ۰ درصد به هیچ وجه توجه نشده است. همچنین درصد فراوانی مفاهیم و مباحث مهدویت نسبت به کل واحدهای ضبط شمارش شده حاکی از آن است که از کل ۱۰۴۵ واحد شمارش شده ۱۸/۴ درصد به مفاهیم مهدویت اشاره نموده‌اند. در مجموع باید عنوان کرد که کتاب مذکور توانسته است، به مفاهیم مرتبط با مهدویت توجه نماید، هرچند در برخی از بخش‌ها و فصول کتاب، مؤلفان می‌توانستند اشاره جامع‌تری به مفاهیم مرتبط با مهدویت داشته باشند.

۵. در بین کتاب‌ها، کتاب؛ دین و زندگی اول متوسطه با ۳۴۵ مورد یا ۱۳/۵ درصد، بیشترین توجه را به مفاهیم مرتبط با مهدویت داشته است، در حالی که کتاب؛ ادبیات فارسی دوم متوسطه با ۱۷۰ مورد یا ۷/۶ درصد، کمترین توجه را به مفاهیم مرتبط با مهدویت داشته است. بنابراین، می‌توان گفت در مجموع، تمام کتاب‌های مورد بررسی کم و زیاد به مفاهیم مرتبط با مهدویت توجه نموده‌اند.

۶. در مجموع باید گفت، کتاب‌های درسی وظیفه انتقال و اشاعه مهدویت و انتظار به جوانان را برعهده دارند. نتایج پژوهش میزان توجه کتاب‌های درسی را به مفاهیم مرتبط با مهدویت را تعیین نمود و نقاط قوت و ضعف بیان شد. قابل ذکر است میزان توجه فعلی به دلایلی همچون؛ نگرش برنامه‌ریزان درسی، ترجیحات مؤلفان کتاب‌های درسی به مباحث مختلف، محدودیت در حجم کتاب‌های درسی و تلقی کافی بودن فراوانی‌های میدانی بیان شده در کتاب‌های درسی است که لازم است با بررسی‌های میدانی و استفاده از نظرات صاحب‌نظران حوزه برنامه‌ریزی درسی و معارف اسلامی، کافی بودن مباحث ارائه شده مورد بررسی دقیق‌تر قرار گیرد.

پیشنهادهای عملی برای کاربست یافته‌ها

۱. در طراحی و تدوین محتواهای کتاب‌های درسی دوره متوسطه ایران، با توجه به نیازهای

دانشآموزان برای برنامه‌ریزی و اداره مطلوب زندگی با محوریت فرهنگ مهدوی، مسئله آموزش مباحث مهدویت و سبک زندگی اسلامی زمینه‌ساز ظهور بیشتر از پیش مدنظر قرار گیرد.
 ۲. انجام تحقیقات مشابه در سایر عناصر برنامه درسی (اهداف، روش‌های یاددهی - یادگیری و ارزشیابی) می‌تواند راهکاری مناسب برای بازسازی برنامه درسی تربیت مهدوی دوره متوسطه ایران باشد.

۳. بررسی میزان اثربخشی برنامه درسی تربیت مهدوی در دوره متوسطه از دیدگاه مدیران مدارس، معلمان و دانشآموزان می‌تواند راهکاری مناسب برای ارزیابی و بیان اختلاف برنامه درسی تجربه شده و برنامه درسی رسمی تدوین شده از سوی متخصصان تعلیم و تربیت باشد.

۴. از آن جا که کتاب‌های درسی مورد بررسی در پژوهش حاضر به تعبیر صاحب نظران از جمله دروسی بوده‌اند که امکان توجه به مباحث مرتبط با مهدویت را در خود داشته‌اند ولی در برخی موارد به طور شایسته عمل نشده است، می‌توان ضمن تشویق کارشناسان تالیف کتاب‌های که در این راستا موفقیت قابل قبولی داشته‌اند، از آن‌ها در راستای آشنا سازی بیشتر سایر گروه‌های تالیف کتاب‌های درسی در انتقال و توسعه این مباحث کمک گرفت.

۵. برنامه‌ریزان درسی می‌توانند از یافته‌های پژوهش حاضر برای شناسایی محورها و مؤلفه‌های مهدویت و نیز انتخاب محتوای مناسب تبرای توسعه شناخت دانشآموزان دوره متوسطه استفاده کنند.

۶. دست‌اندرکاران آموزش و پرورش می‌توانند به کمک آموزش‌های ضمن خدمت اهمیت پرداختن به مقاومت مرتبط با نقش تربیت در زمینه‌سازی ظهور را برای دبیران و سایر عوامل مدرسه توضیح و تشریح نمایند تا آنان در فرصت‌ها و مناسبات‌های گوناگون برای دانشآموزان، موضوع مهدویت و سبک زندگی مهدوی را تبیین نمایند.

۷. کتاب‌های مورد بررسی، همچنان عرصه توجه بیشتر به این مبحث مهم (مهدویت و زمینه‌سازی ظهور) را در خود دارند. در این راستا باید اذعان نمود که برای ایجاد تغییر در بینش و شناخت دانشآموزان لازم است، از طرف صاحب نظران و نویسنده‌گان بزرگ در متن‌ها و داستان‌های مربوط با فرهنگ مهدویت به شیوه‌های مستقیم و غیرمستقیم، در کتاب‌ها بیان گردد.

۸. از آن جا که دستگاه‌های مختلفی مسئولیت زمینه‌سازی ظهور را در جامعه عهده دار هستند، به منظور اثرگذاری بهتر برنامه‌ها و جلوگیری از تناقض و تضاد در محتوای برنامه‌ها، ارتباط و هماهنگی میان اهداف و محتوای آن‌ها در تمامی نهادهای مذهبی، فرهنگی و اجتماعی پیشنهاد می‌گردد.

منابع

- بیابانگرد، اسماعیل، روش‌های تحقیق در روان‌شناسی و علوم تربیتی، تهران، نشر دوران، ۱۳۸۴ش.
- توانا، محمدعلی؛ مولوی نسب، مليحه، «وضعیت پست‌مدرسیسم و ارزش‌ها: نسبت‌سنگی هستی‌شناسی و معرفت‌شناسی پست‌مدرسیسم با تعلیم و تربیت اسلامی»، دوفصل‌نامه اسلام و پژوهش‌های تربیتی، سال چهارم، ش ۲، ۱۳۹۱ش.
- جعفری هرنده، رضا، «تحلیل محتوای کتاب‌های درسی دوره ابتدایی به لحاظ میزان توجه به مباحث مهدویت»، فصل‌نامه مشرق موعود، سال ششم، ش ۲۴، زمستان ۱۳۹۱ش.
- حسن‌زاده، رمضان، «نقش و کارکرد نهادهای آموزشی در انتقال ارزش‌های اجتماعی - فرهنگی»، فصل‌نامه نوآوری‌های آموزشی، سال اول، ش ۴، ۱۳۸۲ش.
- حسینیان، لیلا، «مهدویت، معنویت و جهانی شدن»، مجموعه آثار سومین همایش بین‌المللی دکترین مهدویت: مقالات برگزیده، ج ۲، قم، مؤسسه آینده روش، ۱۳۸۶ش.
- حسینی دشتی، سید عبدالله، چهره‌های درخشان چهارده معصوم، قم، انتشارات موعود سالم، ۱۳۸۴ش.
- دادستان، پریرخ، ۱۱ مقاله در روان‌شناسی، تهران، سمت، ۱۳۸۷ش.
- دیباچی صابر، محسن و همکاران، «میزان درگیری برنامه درسی فارسی دوره ابتدایی (پایه سوم و چهارم) با مهارت‌های سواد خواندن براساس مطالعه بین‌المللی پرلز»، فصل‌نامه نوآوری‌های آموزشی، سال نهم، ش ۳۶، ۱۳۸۹ش.
- روزنامی، هاشم، «اسلامی کردن برنامه آموزشی و تحصیلی»، ترجمه: سوسن کشاورز، فصل‌نامه حوزه و دانشگاه، سال نهم، ش ۳۲، ۱۳۸۱ش.
- شفیعی سروستانی، اسماعیل، «رویکردهای افراطی و تفريطی در حوزه مهدویت»، ماهنامه موعود، ش ۹۲، ۱۳۸۷ش.
- صالحی، غلامرضا، «مهدویت و اصول نظام تربیتی اسلام»، فصل‌نامه مشرق موعود، سال اول، ش ۴، ۱۳۸۶ش.
- صدقوق، محمد بن علی بن حسین، کمال الدین و تمام النعمه، ترجمه: پهلوان، قم، دارالحدیث، ۱۳۸۰ش.
- طبرسی، ابی منصور احمد بن علی، الاحتجاج علی اهل اللجاج، تحقیق: ابراهیم بهادری و محمد هادی، تهران، دارالاسوہ، ۱۴۱۳ق.

- گودرزی، مجتبی، «بررسی رابطه آموزه‌های مهدویت و تعلیم و تربیت اسلامی»، *فصل نامه مشرق موعود*، سال اول، ش ۲، ۱۳۸۶ ش.
- مجلسی، محمد باقر، *بحار الانوار*، جلد ۱۳، بیروت، مؤسسه الوفاء، ۱۴۰۳ق.
- محمدی ری‌شهری، محمد، *میزان الحکمة*، قم، دارالحدیث، ۱۳۷۹ ش.
- مرزوقي، رحمت الله، «سیماي مهدویت در برنامه‌های آموزشی مدارس: رویکردی به فلسفه تربیتی انتظار»، دو فصل نامه تربیت اسلامی، سال سوم، ش ۷، ۱۳۸۷ ش.
- موسوی، مهدی، «مدارس مهدوی؛ درآمدی بر فلسفه و نظام آموزش و پرورش زمینه‌ساز»، *فصل نامه مشرق موعود*، سال سوم، ش ۱۰، ۱۳۸۸ ش.
- مهرمحمدی، محمود؛ صمدی، پروین، «بازنگری در الگوی آموزش دینی جوانان و نوجوانان در دوره تحصیلی متوسطه»، *فصل نامه نوآوری‌های آموزشی*، ش ۳، ۱۳۸۲ ش.
- نعمانی، محمد بن ابراهیم، *کتاب العیة*، ترجمه: علی اکبر غفاری، تهران، مکتبة الصدق، ۱۳۷۶ ش.
- نوریان، محمد، *تحلیل محتوای رسانه‌های آموزشی با تأکید بر کتاب‌های درسی*، تهران، دانشگاه آزاد اسلامی واحد تهران جنوب، ۱۳۸۷ ش.
- نیکلس، ادی و هاوارد، *راهنمای عملی برنامه‌ریزی درسی*، ترجمه: داریوش دهقان، تهران، قدیانی، ۱۳۸۱ ش.
- یارمحمدیان، محمدحسین، *اصول برنامه‌ریزی درسی*، تهران، یادواره کتاب، ۱۳۹۰ ش.
- Midgley, C. & Anderman, E, L, Differences between elementary and middle school teachers and students. *Journal of Early Adolescence*, 15, 2003.
- Niemi, H.G.& J.Junn,Civic Sources and Political Knowledge Of School:Seniors ,Paper Presented at The Annual Meeting Of American Political Science Association ,Washington ,DC,September2, 1993.
- Ryba,R,Education, Democracy and Development:An International Perspective,Kluwer American Publishers,Dordrecht,Boston and London, 1997.